

Peer Reviewed Research Article
प्रस्तर मूर्तिकलामा औजार र प्रविधिको प्रयोग
नरेन्द्र प्रसाद भण्डारी^{1*}

¹Lecturer in Sculpture at Lalitkala Campus, Tribhuvan University

*Corresponding Author: artnarendra@yahoo.com

Citation: भण्डारी, नरेन्द्र प्रसाद (2021). प्रस्तर मूर्तिकलामा औजार र प्रविधिको प्रयोग, *Journal of Fine Arts Campus*, 1(1), 80-88.

सारांश: यसलेख प्रस्तर अर्थात ढुंगामा मूर्ति निर्माण गर्दा प्रयोग गरिएका विविध औजारहरू र तौर तरिकाका बारेमा संक्षिप्त प्रकाश पार्ने कोशिस गरिएको छ । मानव सभ्यताको विकास हुनुभन्दा पहिले ढुङ्गे युगमा ढुङ्गा नै मुख्य आधार रहेको थियो । त्यसपछि सभ्यताको सुरुवातसंगै जन्म र मृत्यूमा प्रस्तरको प्रयोग मेसोपोटामिया, सिन्धुघाटी र मिश्रको सभ्यतामा ढुंगामा प्रयोग मुख्य आधार रहेकोछ । नेपालमा पनि प्रस्तरको प्रयोग आदिमकाल देखिनै रहिआएको अनुसन्धानकर्ताको भनाई रहेकोछ । मूर्ति बनाउन ढुंगा सबैभन्दा उत्तम माध्यम हुनुको मुख्य कारण स्थायी, आकर्षक र विभिन्न रंगमा पनि पाईने हुदा यसको प्रयोग गरिदै आएको मानिन्छ । यस अनुसन्धान लेखलाई प्रभावकारी बनाउन विभिन्न पुस्तक, लेखरचना तथा इन्टरनेटमा उपलब्ध सामग्रीहरूको प्रयोग गरि प्रष्ट पार्ने कोशिस गरिनेछ । मूर्तिकला विषयमा विभिन्न पुस्तक तथा लेख प्रकाशित भएपनि प्रस्तरमा कुदने प्रकया र यसमा प्रयोग हुने औजारको विषयमा प्रकाशित पाईएको छैन । यसकारण यो लेख उपयोग हुनेछ, भन्ने आशा लिएको छु ।

शब्दकुर्वज: प्रस्तर, औजार, प्रविधि, परम्परागत, आधुनिक, मूर्तिकला

परिचय

मूर्तिकला निर्माणका लागि विभिन्न माध्यमको आवश्यकता पर्दछ । यस मध्ये प्रस्तर पनि एक स्तरिय माध्यम हो । प्रकृतिको विभिन्न ठाउँमा प्राप्त चट्टानलाई प्रस्तर भनिन्छ । प्रस्तर लाई नेपाली भाषामा ढुङ्गा भनिन्छ । यो कमलो, बलौटे, पत्रे, र कडा र धेरै प्रकारका मार्बल स्वरुपमा प्राप्त हुन्छ । यसको गुण संगै विभिन्न रंगहरूमा पनि पाईन्छ । मूर्तिकलाको लागि विशेषतया कमलो र नचर्किएका तथा बलिया प्रस्तरको प्रयोग हुदै आएको पाईन्छ । नेपाली परम्परागत मूर्तिकारले विशेषतया काठमाडौं उपत्यकाको वरिपरिका पहाडबाट काला तथा ध्रुप वर्णका प्रस्तर खानीबाट निकाली ल्याएर बनाउदथे । यिनै विभिन्न प्रस्तरहरूलाई कुदाई गरि मूर्ति बनाउन अनेक प्रकारका परम्परागत तथा आधुनिक ज्यावलहरूको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै छिना, घन, हतौडा, फेसो, ग्राण्डर, ड्रिल आदि औजारका साथै कामगर्नकालागि सुरक्षाका सामाग्रीहरूको आवश्यकता पर्दछ । यिनै ज्यावलहरू प्रयोग गरि प्रस्तरमा कुदने प्रकयालाई प्रविधि भनिन्छ । परापूर्वकालदेखि नै मानवले ढुंगामा प्रयोग गर्दै आएको पाईन्छ । समय अनुसार मानिसले प्रस्तरमा कुदने प्रविधिको विकास गरेको पाईन्छ । पृथ्वीको जुनैपनि सतहमा प्राप्त ढुंगालाई पहिला खनेर निकाल्नु पर्छ । यसरी निकाल्दा ठुला ठुला खानी तथा पहराबाट आफुलाई चाहिएको आकारमा लामा र ठुला ड्रीलको प्रयोग गरि प्वाल पारी ब्लाष्टिङ गरेर फुटाएर अथवा काटेर निकालिन्छ । बाहिर निकालेको ढुंगालाई रेखाङ्कन गरि पहिला बनाउन चाहेको मूर्तिको आकार भन्दा बढी रहेको भागलाई सानो ड्रिल गरि फेसो लगाएर फालिन्छ । त्यसपछि ठुलो छिना प्रयोग गरि खस्रो गरि काटेर फालिन्छ । त्यसपछि विस्तारै आवश्यकता अनुरूप ग्याण्डरको प्रयोग गरि काटेर, तासेर,घोटेर अथवा खाक्सी लगाएर मूर्तिको अन्तिम रूप दिईन्छ । यसै कयाकलाव भित्र पर्ने काम र तौरतरिकालाई प्रविधिको प्रयोग गरि प्रस्तर मूर्ति निर्माण गरिन्छ । प्रस्तर मूर्तिकलामा प्रयोग हुने औजार र प्रविधिको परिचय अस्पष्ट भयो अर्थात आण

प्रस्तर मूर्तिकला

कुनैपनि चट्टानमा कुदाई गरी निर्माण गरिएको आकृतिलाई प्रस्तरकला भनिन्छ । यस्ता प्रस्तरहरूमा गरिने कालिगढीता प्रस्तरको स्वभाव अनुसार नरम र कडामा भर पर्दछ । ढुंगामा मूर्ति कुदनु सजिलोकाम मानिदैन । तरपनि परापूर्वकालमा ठुला र कडा ढुंगामा विशाल मूर्तिहरू निर्माण गरेको पाईन्छ । युरोपमा मानव निर्मित पुराना मूर्तिहरूमा पाषाणकाल देखिनै भेनसहरूको साना मूर्ति बनेको पाईन्छ । त्यसपछि मानव सभ्यताको सुरुवात मेसोपोटामियामा कमस वर्काकी शीर तथा गुड्डेका प्रतिमा त्यसैगरि सिन्धुघाटीमा दारीवाल मानिस तथा रातो बलौटे ढुंगामा निर्मित टोसो र मिश्रमा खाफे तथा फेरहो हात्सेप्सटको प्रतिमा उल्लेखनीय छन् (राजभण्डारी, २०७०) । तत्कालिन अवस्थामा ढुंगामा मूर्ति निर्माण गर्न के कस्ता औजारहरू प्रयोग गरेका थिए भन्नेकुरा प्रष्ट नभएपनि प्राप्त केहि औजारहरू र अनुमानका आधारमा तीनका आकार प्रकार अनुसन्धानकर्ताले बताएका छन् । पछि ग्रीक प्रस्तरकलामा कुरोस र कोरी मूर्तिहरू र मूर्तिकार माइरोन र प्रक्सीतेलसले बनाएका डिक्स थो र बालक डायोनिसस र हम्स मूर्तिमा गरिएको कलाकारीता र पछि ईटाली, ग्रीकमा प्रस्तरमा अतिसुक्ष्म तवरले मूर्ति निर्माण भएका थिए । नेपालमा पनि ईश्वीको सुरुवात देखि नै प्रस्तरमा मूर्ति बनेको यहाँ प्राप्त पुराना शैलीका मूर्तिहरू धर्ममा आधारित नारी मूर्ति एवं यक्षको मूर्ति लगायतका अन्य काठमाडौं उपत्यकामा प्राप्त धार्मिका आकृतिबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यसबेलाको समयमा नेपालमा प्रयोग भएका औजार सामान्य र घरेलु प्रकारका थिए । यसैगरि आधुनिक युगमा प्रस्तर मूर्ति निर्माणमा सबै पुराना प्रविधि तथा औजारमा परिवर्तन आई विद्युतीय तथा शक्तिशाली औजारहरूको प्रयोग भई सजिलो र प्रभावकारी कुदाईमा परिणत भएको पाईन्छ । यस्ता प्रस्तरको आफ्नै गुण रहेको हुन्छ । यहि गुणका आधारमा प्रस्तरमा विविधता पाइन्छ ।

ढुंगाका प्रकारहरू

ढुंगा मानव जीवनको सुरुवात देखिनै अभिन्न स्रोतको रूपमा स्थापित भई आएको छ । मानव आफु जहाँ बस्छ, त्यहि रहेका पथरबाट आफुलाई आवश्यक पर्ने आकृति निर्माण गर्दछ । पृथ्वीको सतह अनुरूप पाईने चट्टानहरू कमलो तथा कडा, पत्रे र बलौटे जस्ता विभिन्न किसिमको पाईन्छ । मूर्तिकलाका लागि उपयुक्त ढुंगामा छनौट विशेषतया बलियो र कमलो

Peer Reviewed Research Article

खालको बढी प्रयोगमा आउछ। यस्ता ढुंगाहरू प्रकृतिमा पाईने विभिन्न माध्यमहरू मध्ये सर्वसुलभ पाईने कडा र नरम दुवै प्रकृतिको उपयुक्त माध्यम ढुंगा हो। यो धातु जस्तै टिकाउ र बलियो नभएपनि काठ तथा अन्य माध्यमहरू जस्तो कमसल हुदैन। ढुंगाहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन्। कुनै ढुंगा ज्यादै कडा हुन्छन् भने कुनै ढुंगा अल्ली नरम खालका र कुनै ज्यादै नरम पनि हुन्छन्। प्रकृतिमा भौगोलिक बनावटका आधारमा फरक फरक ठाँउमा फरक फरक किसिमका ढुंगाहरू पाईन्छन्। यस्ता किसिम मध्ये कुन प्रकारको ढुंगामा मूर्ति निर्माण गरिएको छ त्यसैको आधारमा मूर्तिको स्थायित्व, स्तरियता र कति समयसम्म टिकन सक्छ भन्ने कुरा मापन गरिन्छ। ढुङ्गा तीन प्रकारले बन्दछ। पहिलो आग्नेय चट्टान यसमा पृथ्वीको भित्री सतहमा रहेको म्याग्मा ज्वालामुखिको माध्यमबाट बाहिर आई बनेको हुन्छ। यसप्रकारको चट्टानमा ग्रेनाइट, मार्बल जस्ता कडा ढुङ्गा पर्दछन्। मिश्रित चट्टानमा विभिन्न जनावरका अवशेष तथा जैवीक तत्व मिसिएर बनेको हुन्छ। यसमा बलौटे चट्टान तथा नरम तथा तह तह मिलेर बनेको पत्रे चट्टान हुन्। यसैगरी परिवर्तित चट्टान मा हावा पानी तथा प्राकृतिक विविध कारणले बनेको हुन्छ। यिनै विविध प्रकारका ढुङ्गामा औजार चलाएर मूर्ति निर्माण गरिन्छ।

ढुंगामा स्तरियताको मापन

प्रकृतिमा पाईने ढुंगाहरू जस्तै: ग्रेनाइट, मार्बल, पत्रे चट्टान, कालो ढुंगा, खैरो ढुंगा, बलौटे ढुंगा, दर्शन ढुंगा, टुके ढुंगा, ईत्यादि पाईन्छन्। यी ढुंगाहरूमा सबैभन्दा कडा ग्रेनाइट, मार्बल र दर्शन ढुंगा हुन् भने नरम ढुंगामा कालो ढुंगा, खैरो ढुंगा, बलौटे ढुंगा र पत्रे चट्टान हुन्। हुनत बलौटे ढुंगामा कुनैकुनै ठाँउमा कडा पनि पाईन्छ तर यो प्राय नरम र कमलो प्रकृतिको हुने गर्दछ। टुके ढुंगा, पत्रे चट्टानमा काम गर्न त्यति सजिलो हुदैन। यस्ता ढुंगामा बनेका मूर्तिहरू टिकाउ कममात्रामा हुनेगर्दछ। यस्ता नरम ढुंगामा बनाइएका मूर्तिहरू धेरै समय टिकाउ हुनेहुनाले मूर्तिकारहरूको कम रोजाइमा पर्छ। किनकि वातावरणीय वा अन्य प्रभावले कम समयमै खिएर भाँचिएर नष्ट भएर जान्छ। ग्रेनाइट कडा हुन्छ र यसमा बनाइएका मूर्तिहरू बलिया र धेरै समय टिकाउ हुन्छ। यसमा काम गर्न निकै मिहेनत गर्नुपर्छ। यसलाई सामान्य छिनो र मेसिनले काट्न धेरै गारो हुन्छ। त्यसकारण यसमा डायमण्ड जडित छिनोको प्रयोग गरिन्छ। त्यसपछि दर्शन ढुंगामा ग्रेनाइट जस्तै कडा हुन्छ। यसलाईपनि सामान्य छिनो र मेसिनले काट्न धेरै गारो हुन्छ। यसमा मूर्तिकारले मूर्ति निर्माण गर्न त्यति प्रयोग गरेको पाईदैन। मार्बल पनि विभिन्न किसिमको हुन्छ। कुनै ज्यादै कडा हुन्छ र कुनै कमलो पनि हुन्छ। यसलाई त्यहि अनुरूप छिनो र मेसिनले काटेर अर्थात् कुँदेर मूर्ति निर्माण गर्न सकिन्छ। कालो र खैरो ढुंगाहरू मूर्तिकलाको लागि उपयुक्त हुन्छ। यो बढी नरम पनि हुदैन र धेरै कडा पनि हुदैन। यसको रेशाहरूका एक कुनाबाट अर्को कुनामा एकनासले मिलेर बसेको हुन्छ। जसकाकारण कुदाई गर्न सजिलो हुनुका साथै बलियोपनि हुन्छ। नेपालमा यस प्रकारका ढुंगामा मूर्ति प्राय बनाउने चलन छ।

काठमाण्डौँ उपत्यकाको दक्षिणी क्षेत्र हात्तीवन, दक्षिणकाली र मच्छेगाँउको विभिन्न क्षेत्रमा यसप्रकारको ढुंगा पाईन्छ। ललितपुरको पाटन तथा परम्परागत मूर्तिकला निर्माण गर्ने मूर्तिकारहरूले यसै क्षेत्रका ढुंगा ल्याई विभिन्न देवदेवीका मूर्ति तथा आकृति निर्माण गर्दछन्। नेपालका ऐतिहासिक मूर्तिहरूपनि यिनै ढुंगाबाट निर्माण गरिएका हुन्। यी मूर्तिहरू आजसम्मपनि काठमाण्डौँ उपत्यकाका तीनवटै शहरहरूमा छरिएर रहेका छन्। मार्बलमा मूर्ति निर्माणको दृष्टिले नेपालमा प्रयाप्त मात्रामा बनेको पाईदैन। किनकि यहाँ मूर्तिकला निर्माणको लागि उपयुक्त मार्बलको अभाव छ। नेपालमा पाईने एकमात्र मार्बल उद्योग गोदावरी मार्बल हाल बन्द रहेको छ। यो मार्बलपनि ज्यादै कडा र गुलाबी रातो रंगमा मात्र पाईन्छ। यसमा मूर्ति निर्माण गर्दा त्यति प्रभावकारी नहुने हुदाँ मूर्ति निर्माणमा यसको प्रयोग ज्यादै न्युन रहेको पाईएको छ। अन्य चट्टानहरूमा पत्रे चट्टान र टुके चट्टान पाहाडि क्षेत्रमा पाईन्छ। यसप्रकारका ढुंगामा मूर्तिकला निर्माण गर्दा प्रभावकारी र टिकाउपनि हुदैन। यस्ता किसिमका ढुंगामा सानो सानो बुट्टा काम गर्न ज्यादै कठीन हुन्छ किनकि थोरै भाग काट्दा प्याट्टै फुटेर जान्छ। अब बलौटे ढुंगाको प्रयोगको बारेमा कुरा गर्नुपर्दा यस प्रकारको ढुंगा पाहाडि क्षेत्रका खोलानाला तथा समथर भूभागमा पनि पाईन्छ। तराईका विभिन्न नदीनालाका किनारमा पनि बलौटे ढुंगा पाईने गर्दछ। पाहाडि क्षेत्रका बलौटे ढुंगाको तुलनामा तराईका ढुंगाहरू केहि मात्रामा कडा प्रकृतिका हुनेगर्दछ। यस्ता ढुंगामा तराईका मुख्य शहरमा बसेर मूर्तिकला निर्माण र व्यापार व्यावसाय गर्ने मूर्तिकारले मूर्ति बनाउछन्। यस किसिमका ढुंगामा काम गर्दा छिना भाँचने र मेसिन तथा ग्राण्डर चलाउदा डिक्सहरू छिटो खिईने हुन्छ। यस कुरालाई ध्यानमा राखेर ढुंगाको रसा अनुरूप काट्दै जानुपर्छ।

ढुंगामा रसा

प्रस्तरहरूको प्रकार अनुसार यसमा रसाहरू हुन्छन्। यसै रसालाई छिना वा मेसिनको माध्यमबाट काट्नु पर्दछ। ढुंगामा यस्ता रसाहरू एकपछि अर्को क्रमसंग चाँड माथि चाँड गरेर जमेर रहेका हुन्छन्। यसै प्रकृत्याबाट रहेका प्रस्तर बलिया हुन्छन्। तर ढुंगाहरूका विभिन्न भागमा अनेकौँ रंगका यताउता रहेका धर्साहरू पनि हुनसक्छ। त्यस्ता रेखा भएका प्रस्तरमा सानो चोटले हिर्काउदा फ्याट्टै फुट्ने हुन्छ। मूर्ति बनाउदा यस्ता कुरामा ज्यादै चनाखो भई ढुंगाको छनौट गर्नुपर्छ। अर्थात् त्यस्ता धर्साहरू भएको ढुंगा छान्नुहुदैन। यदि काम गर्दागदै यस्ता धर्सा देखिएमा ध्यानपूर्वक धर्सामा जोड नपारी सतहलाई काट्नुपर्दछ। यस्ता ढुंगामा निर्मित मूर्तिहरू धेरै टिकाउ हुने सम्भावना ज्यादै कम रहन्छ। अर्को कुरा ढुंगामा मूर्ति निर्माण गर्दा खिदलो अर्थात् (कम्प्याक्ट) हुनुपर्दछ। यसको अर्थ सकेसम्म अंगप्रत्यंग तथा कपडा र आभुषणहरू मूर्तिमै टासिएर रहेको बनाएमा टुटफुट हुने डर कम भइ धेरै समयसम्म रहन सक्छ। मूर्तिको सतहबाट बाहिर निकालि खुल्ला पारी बनाइएको रहेछ भने सामान्य यताउति राख्दा पनि टुटफुट हुने खतरा बढी हुन्छ। त्यसकारण मूर्तिकलाको स्थायित्वको लागि उपयुक्त ढुंगा र खिदलो टासिएको एकै ढुंगाबाट निर्मित मूर्ति हुनुपर्दछ। यहि बलियो पनको परिणाम आज हामी माभू पाषाण कालीन औजार देखि आधुनिक मूर्तिहरू प्रस्तरमा देख्न पाएकाछौँ।

प्राग ऐतिहासिक प्रस्तर औजारहरू

Peer Reviewed Research Article

प्राग ऐतिहासिक मानिसलाई बस्नका लागि प्रस्तरकै प्राकृतिक ओडार हिस्सक जनावरबाट बच्न र आहारको लागि सिकार गर्नुपर्दा पनि कडा प्रस्तरलाई फोरेर त्यसका तिखा तिखा चुच्चा टुक्रालाई लठ्ठि जस्ता काठ या कडा हड्डीमा बाँधेर प्रयोग गर्दथे । यी हाते औजारहरु निरन्तर प्रयोग गर्न कठिन थियो र नयाँ नयाँ बनाईरहन पर्दथ्यो । जसका कारण छिटो छिटो औजारमा परिस्कृत हुदै गएको पाईन्छ । नेपालमा पाषाण कालीन औजार पनि पाइएको छ । यस सन्दर्भमा खनाल लेख्छन् : चिल्ला पालिसदार छुरा, बञ्चरा, स्यांगी, आसी जस्ता घोटेर चिल्ला पारिएका औजारहरु कलाका प्रारम्भिक नमुना थिए । यस्ता हतियारहरु नेपालका माहाभारत, चुरे, शिवालिक पर्वत श्रेणीविचका उपत्यका र अन्य पाखापखेरामा पनि उपलब्ध छन् (खनाल, मोहनप्रसाद, २०५२) । यस प्रकारका औजारहरुलाई मुख्यतया दुई भागमा विभक्त गर्न सकिन्छ ।

चित्र.१ पाषाणकालिन ढुङ्गाका औजार

स्वतन्त्र औजारहरु

यस प्रकारको औजार कडा ढुंगालाई अर्को ढुंगाले हिर्काएर चोईटिएको सा साना ढुंगालाई स्वतन्त्र रूपले हातले समाई प्रयोगमा ल्याईन्छ । यस किसिमका औजारहरुले विशेषतया टाढा टाढाका शिकार गर्न टुक्रा मिल्काएर जनावर तथा चराहरु मार्ने गर्दथे । स साना कलात्मक बस्तुहरु बनाउदा साना तिखा चुच्चाले खोपेर बनाउने गर्दथे । यस्ता औजारहरुलाई स्वतन्त्र औजारको रूपमा लिन सकिन्छ । एकतर्फ वा दुवैतर्फ चुच्चा धार भएका ज्यावलहरुबाट पाषाण कालमा ससाना अनुकरणीय मूर्ति बनेका पनि छन् । स्वतन्त्र औजारबाट निर्मित मूर्तिहरुमा पाषाण कालीन मूर्तिहरु पर्दछन् ।

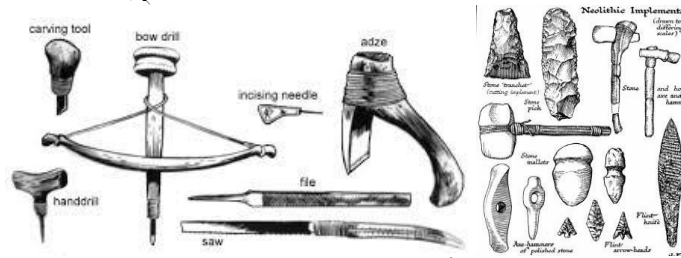

होल फेल्स भिनस, जर्मनी लस्सेल भिनस, फ्रान्स भिनसअफ विलिन्डोफ केम्स, अस्ट्रिया पाषाणकालिन गुफामा कोरिएको रिंलफ मूर्ति, स्पेन

यसबेलाका मानिसहरुले आफु बस्ने गुफामा चित्रकारी गर्नु अघि धारिला ढुंगाले कोतरेर आकृति निर्माण गर्दथे र त्यसमा जैविक रंगहरु लगाएर गुफाचित्र रचना गर्दथे । त्यसबेलाका मूर्तिहरुमा विलेण्डुफ भिनस, लेस्पुग्यो भिनस, होल्स्फेल्स भिनस मूर्तिहरु बनाउदा तिनै धारिला र तीखा ढुंगाले कोतरेर एवं काटेर निर्माण गरेका थिए ।

आश्रित औजारहरु

यस प्रकारका औजारहरु कुनै एक कडा पथ्ररलाई हातले मात्र समाएर प्रयोग गर्नु गारो एवं असजिलो हुनेहुदाँ त्यस्तो वस्तुलाई कुनै लामो काठ एवं हड्डीमा बाँधेर आराम पूर्वक प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस्ता औजारहरुमा पाषाणयुगमा ढुंगकै घन, बञ्चरो एवं कोदालोको रूपमा पनि प्रयोग गरेका थिए जुनकुरा पाषाण कालीन औजार हेरेर भन्न सकिन्छ । पाषाण कालीन औजारहरुको प्रकृति हेर्दा साधारण तया कडा र तीखा हुनुको साथै कम बलिया हुन्थे । यस्ता औजारबाट बनेका प्रस्तर मूर्तिहरु भिनस अफ विलिन्डोफ, भिनस अफ लसेलस, भिनस अफ लेस्पुग्यु जस्ता सुन्दर मूर्ति हेर्दा तत्कालिन अवस्थामा प्रस्तरको औजारबाट प्रस्तरमा कसरी धैरता पूर्वक मूर्ति कुदेका थिए भन्ने आश्चर्य मान्न सकिन्छ । यस सन्दर्भमा नविन्द्रराज भण्डारी आफ्नो पाश्चात्य कला किताबमा लेख्छन् । त आवश्यक

नवापाणकालिन ढुङ्गाका आश्रित औजार

Peer Reviewed Research Article

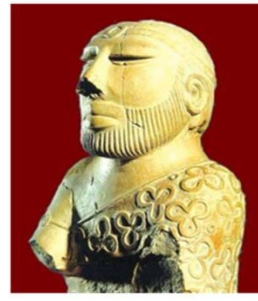
पाषाणकालिन औजारको बारेमा विश्लेषण गर्दा सानो सानो कामको लागि कति ससाना ढुंगाका टुक्रालाई राम्ररी बाँधेर विस्तारै कुदेको हुनसक्छ । कतिपय औजारहरू हातले कोतर्दै कोतर्दै विस्तारै आकारमा ल्याएको हुनसक्छ । फलाम तत्वको मिश्रण भएको ढुंगाले नरम खालको ढुंगालाई विस्तारै ध्यानपूर्वक कुदेको हुनसक्छ । यसको प्रमाण पाषाण कालिन ढुंगे औजारहरू सर्व प्रथम इथोपियाको हडार ९ज्वमबचण भन्ने ठाउँमा र ताञ्जानियाको ओल्डुवाइ घाटी (Olduvai) मा त्यसबेलाका मानव जातीले प्रयोग गर्ने ढुंगे औजारहरू भेटिएका थिए । राजभण्डारी, २०७०। जब मानिसहरूले फलामको पत्ता लगाए तिनीहरूका लागि सवैभन्दा उपयुक्त वस्तुनै कडा फलामनै मान्न थाले । जति कडा माध्यमको आविस्कार गरे त्यतिनै मसिनो र धारिलो हतियार तथा औजारको विकास गरे । यहाँ कुदाईका छिना । हाले ड्रिल, बाँड ड्रिल, मसिनो छिना, बसुला, फाइलहरूको प्रयोग फलामे युगको सुरुवातमा बनाएका थिए ।

वर्काकी शिर, उरुक काल

गुड्डेको प्रतिमा सुमेरियनकाल

दारीवाला मानिस मेसोपोटामिया

मेसोपोटामियाको सभ्यतामा प्राप्त वर्काको शीर गुड्डेका प्रतिमा नामर सिलेट यसका उधारण हुन् । त्यसैगरी सिन्धुघाटी सभ्यतामा प्राप्त मानव टोर्सो, दारीवाला मानिस उल्लेखनिय छन् । यस समय फलामे युगको समय थियो । मानिसहरू सुरुमा पत्ता लगाएको तामा कमलो हुनेहुदाँ तामामा जस्ता मिसाएर काँसका धारिला हतियार बनाए । जब कडा र तिखा ढुंगाको खोजिमा मानव लागि रहे यहि क्रममा फलाम धातु पत्ता लगाए हतियार एवं कलाकृति निर्माण गर्न धेरै नै सहयोग पुग्यो । पछि मानवले खेतिपाति एवं सभ्यताको सुरुवात गरे । विस्तारै मानव समुदायले समय अनुसार औजारको विकास गरेको मान्न सकिन्छ । जुनकुरा पाषाण कालिन भेनसका मूर्तिहरूमा गरिएको कलाकारितावाट स्पष्ट हुन्छ । यी सबै कृयाकलाव मानव जिवनको अस्थित्वको लागि थियो । प्रस्तरयुगको थालनी भनेको चाहिँ मानवले ज्युनको लागि सिर्जना गरेको शिल्पको स्पष्ट प्रमाण पाईने समय हो (पौड्याल, २०५७) ।

ढुंगा ढुवानी

ढुंगा खानीबाट कार्य स्थल सम्म मूर्ति बनाउने ढुंगा ल्याउनको लागि अत्यन्तै आवश्यक रहन्छ । हुनत मूर्तिकारहरू ढुंगा खानी मै केहिकाम गरेर हलुका बनाएर पनि ल्याउने चलन छ तर यदि केहि आकृति बनाएर ल्याउदा ढुवानी गर्दा फुटेर नोक्सान हुने डर हुन्छ । आजकल यस्ता ठूला ठूला ढुंगा ढुवानीका लागि केन तथा डोजरको व्यवस्था गर्न सकिन्छ । परापूर्वकालमा ढुंगा ढुवानीका लागि जन श्रमदान गरि

ढुंगा ढुवानी गरिएको

सम्बन्धित ठाँउमा ल्याउने गर्दथे । यस क्रममा ठूलो ठूलो ढुंगालाई गुडाएर र घिसारेर साथै धेरै जना मिलेर ठाँडा लगाएर सम्बन्धित ठाँउमा ल्याउने गर्दथे । नेपाली प्रस्तर मूर्तिकलामा लिच्छविकालमा ठूला ठूला ढुंगा टाढा टाढाबाट तानेर ल्याउने गर्दथे । यस सन्दर्भमा बुढानीलकण्ठको मूर्ति बनाउनका लागि ढुंगा जनश्रमदान गरि तानेर ल्याएको सन्दर्भमा रेग्मी लेख्नुहुन्छ : बुढानीलकण्ठको मूर्ति पाटनको सुनाकोटीबाट तानेर ल्याइएको देख्दा उक्त ठाँउमा ल्याउनको कारण के थियोहोला भन्ने आश्चर्य रहेको छ : रेग्मी, (२०६५) । यसरी परापूर्वकालमा तानेर बोकेर ढुवानी गरिन्थ्यो भने आधुनिक युगमा केन, डोजर जस्ता साधनहरूको प्रयोग गरि सरल तवरले प्रस्तर ल्याउने गरिन्छ ।

घनहरूको प्रकार र प्रयोग

ढुंगामा मूर्ति बनाउनका लागि घन अत्यन्त महत्वपूर्ण औजार हो । यसको सहायताले ठूलो ढुंगालाई फोर्न र साना साना चुच्चाहरू सफा गर्नका साथै छिनालाई हिकार्उनका लागि यसको प्रयोग गरिन्छ । घनहरू सानो देखि ठूलो ठूलो सम्मको पनि पाईन्छ । ठूलो घन ठूला ठूला ढुंगा फूटाउनका लागि प्रयोग गरिन्छ भने साना घनहरू कुदाइको प्रकृति अनुसार प्रयोग

Peer Reviewed Research Article

गरिन्छ । यदि सानो छिनो चलाउन छ भने सानै घनको प्रयोग गरिनु पर्छ । किनकी यदि चोटको सन्तुलन मिलेन भने छिना नै भाँचिन्छ ।

विभिन्न प्रकारका घनहरू

पाषाणकालिन घन तथा हुंगाका औजार

चुच्चा घन

घन र छिनाहरू

छिनाहरूका प्रकार र प्रयोग

आधुनिक युगमा विकसित विभिन्न प्रविधि र औजारहरूको प्रयोग बढेरगएको पाईन्छ । मानवको विकाशक्रम संगै विकसित आद्यौगिक क्रान्तिले हुंगा काट्ने, कुद्ने र त्यसलाई चिल्लोपार्नका निमित्त विभिन्न विद्युतिय मेसिनहरूको विकास भएको छ । हुंगामा कामगर्नका निमित्त आजकाल बलियो फलामबाट निर्मित छिनाहरू पाईन्छ । धेरै कडा हुंगाको निमित्त छिनाको टुप्पोमा डायमण्डको धारिलो सानो टुका वेल्डिङ गरिएको पनि हुन्छ । यस किसिमको छिना मसिनोले खासगरि हुंगामा अक्षर कुद्न तथा साना साना बुट्टाहरूमा मिहिन काम गर्नका लागि उपयोग गरिन्छ । छिनाहरू पनि विभिन्न आकारमा बनाईएको हुन्छ । जसलाई मोटो र चुच्चो परेकोले कोरा हान्नको लागि प्रयोग गरिन्छ । त्यसैगरि सम्म (ल्फयाट) छिना पनि सानो देखि ठूलोसम्म विभिन्न आकारको हुन्छ । यी छिनाहरूको प्रयोग सतहको प्रकृति र आफूले बनाउन चाहेको आकार बमोजिम गर्न सकिन्छ । परापूर्व कालमा सम्म छिनाको प्रयोग सम्म र चिल्लो बनउनका लागि प्रयोग गरेको पाईन्छ ।

परम्परागत छिनाहरू

परम्परागत छिनाहरू हातबाट आरनमा तताएर र त्यसलाई पिटेर आकारमा ल्याई बनाएका हुन्थे । यो प्रकृया ज्यादै श्रमशील थियो । यस प्रकारका छिनाहरूबाट बनेका मूर्तिहरूमा नेपालमा प्राप्त प्राचीन मूर्तिहरू जयवर्माको शालिक, लिच्छवि

छिनाहरू घन र ल्फयाट छिना

कालीन जलशयन मूर्तिहरू, एवं मल्लकालका मूर्तिहरू र कतिपय मूर्तिकारले आजसम्म पनि परम्परागत छिनाहरूको प्रयोग गरि काम गरेको पाईन्छ । परम्परागत छिनाहरूबाट निर्माण गरिएका मूर्तिहरू काठमाडौं उपत्यकामा यत्रतत्र छरिएर रहेको पाईन्छ । नेपाली प्रस्तरमा लिच्छवि कालका मूर्तिहरूमा कसरी कुँदिएको रहेछ भन्ने प्रमाण भक्तपुरको चाँगुमा अवस्थित गरुड, एवं हात्तिको मूर्ति बाट प्रष्ट हुन्छ । यसमा परम्परागत औजारहरूको प्रयोग गरिएको डोवहरू प्रष्ट देख्न सकिन्छ । राजा मानदेवको पालामा बनेको चाँगुको मन्दिर परिसरमा रहेका प्रस्तरमूर्तिहरू शीलालेखले पुष्टी गरेपनि मूर्तिमा समय नलेखिएको हुनाले दिविधा पर्नु स्वभाविक हुन्छ ।

चाँगुनारायण हात्ति र गरुड

Peer Reviewed Research Article

तैपनि यस समस्यालाई निराकरण गर्न शैलीगत आधार लिन उपयुक्त हुन्छ । यस सन्दर्भमा चाँगुको कलाकृतिको बारेमा माइकल हट भन्छन् : विष्णुविक्रान्त तथा गरुडासन विष्णुको शैलीलाई नेपाली मूर्तिकलाको प्रारम्भिक उत्कृष्ट कला मान्न सकिन्छ (Hutt, M., 1991) । छिनाहरूका आकार प्रकारको बारेमा अध्ययन गर्दा प्रस्तरमा कुँदको लागि धारिला र बलियो पाईन भएका फलामका छिनाहरूको आवश्यकता पर्दछ । यस्ता छिनाहरू प्राय चुच्चो, र फराकिला आकारमा साना देखि ठूला मूर्तिको आकार र यसमा गरिने मिहीन कामको लागि प्रस्तरको सतह अनुरूप छिनाको आवश्यकता पर्दछ । चित्रमा देखाएजस्तो दाँती भएको छिनाले सतहमा सम्मो बनाउन मद्दत मिल्दछ । छिना छनौट गर्दा प्रस्तरको गुण र स्वरूप अनुसार लिनु पर्छ । **प्रस्तरकलाका आधुनिक औजारहरू**

प्रस्तर कडा वा नरम कस्तो छ यसको प्रकृति अनुसार औजारको प्रयोग गरि आधुनिक समयमा मूर्ति निर्माण गर्न सकिन्छ । यस्ता औजारहरू विद्युतिय मेसिनबाट चल्ने बढीमात्रामा हुन्छन् । यसबाट बनेका नयाँ तथा पुराना मूर्तिहरूलाई अनुकरण गरेर सानो वा ठूलो दुरुस्त बनाउन सकिन्छ । आधुनिक औजारहरूबाट निर्माण गरेका मूर्तिहरू विदेशमा बढीमात्रामा पाईन्छ तर नेपालमा सामान्य विद्युतिय

ग्राण्डर, ड्रिल र छिनाको प्रयोगले बनाएको मूर्ति

मेसिन बाहेक लेजर कटिड मेसिनको प्रयोग भएको पाईएको छैन । आजकल नेपालमा आधुनिक विद्युतिय प्रविधिबाट बनाउने चलन बढेर गएको छ ।

आधुनिक छिनाहरू

आधुनिक छिनाहरू विभिन्न आकारमा पाईने हुँदा यसले मूर्तिकला निर्माण गर्न ज्यादै सरलीकृत गर्दछ । कुशल मूर्तिकार जब आकृति प्रस्तरको सतहमा कुँदनु सुरु गर्दछ तब सतहले नै छिना कस्तो प्रकारको चाहिन्छ भन्ने मूर्तिकारलाई पूर्वाअनुमान हुन्छ । प्राय ६ ईञ्च देखि १ फिट लामा र हातले समाएर

आधुनिक छिनाहरू

सतहमा आकृति निर्माण गर्न सजिलो छिनाहरू मूर्ति बनाउन सजिलो हुने गर्छ । विश्वमा हावाको चापबाट अथवा विद्युतिय मेसिनका जस्ता आधुनिक कुँदाइको प्रयोग नेपाली मूर्तिकारहरूले त्यति गरेको पाइदैन । बजारमा प्राप्त छिनाहरूलाई ल्याएपछि आरनमा लगेर धार एवं पाईन लगाउनु पर्ने हुन्छ । यस्ता छिनाहरू विभिन्न आकार र फरक फरक सतहको लागि कामगर्नका लागि धेरै थरिका हुन्छन् ।

फेसोको प्रयोग

फेसो एक यस्तो औजार मानिन्छ जसले ठूलो ठूलो ढुंगालाई चिरेर चाहिने आकारमा ल्याउन मद्दत गर्दछ । कुनै ठूलो ढुंगालाई छिनाले काटी काटी आफूले चाहेको आकारमा ल्याउन धेरै समय र मिहेनत लाग्दछ तर फेसोको प्रयोगले यस कार्यलाई सरलीकृत गरि छिटो र प्रभावकारी बनाएको छ । यसले ठूलो ढुंगालाई विभिन्न आकारमा चिरेर धेरै आकारका ढुंगा निकाल्न सकिन्छ । मानिसहरू विपेशगरि ढुंगा खानीबाट ढुंगा काटेर निकाल्नको लागि फेसोको प्रयोग गरिन्छ । खानीबाट ढुंगा निकाल्नको लागि

फेसो

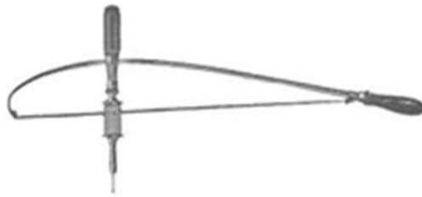

फेसोको प्रयोग

बम ल्वाष्ट गरि चोइटाएर निकाल्ने पनि गरिन्छ । यी दुवै कार्यको लागि सर्वप्रथम हुंगाको सतहमा सकेसम्मठ हुंगाको रेशा अनुसार सिधा लाईनमा करिब ६ ईञ्च भित्र रहने गरि प्वाल गरिनु पर्दछ । उक्त प्वालमा फेसोको दुई पाटालाई छिराएर दुवैको विच भागमा छिनो केहिमात्रामा मात्र घुसाउनु पर्दछ । यसरी करिब ५ देखि १० वा बढी पनि प्वाल बनाएर फेसो घुसाउनु पर्दछ । यसरी फेसोमा छिना घुसाएपछि एक छेउबाट कमश एकपछि अर्को गर्दै घनले हिर्काउदै जानुपर्दछ । लगातार हानेको चापले प्वालको सिधा लाईन अनुसार हुंगा चर्केर जान्छ र फुट्छ ।

ड्रिलको प्रयोग

ड्रिल भनेको प्वाल पार्नको लागि प्रयोग गरिने औजार हो । हुंगालाई आफूले चाहेको आकारमा ल्याउन तथा मूर्तिमा प्वाल पार्नका निमित्त यसको प्रयोग गरिन्छ । परापूर्व कालमा विद्युतिय ड्रिल नभएकोले मानिसहरुले चुच्चो छिनाले जहाँ प्वाल पार्ने हो त्यहि बारम्बार खोपेर दुलो पार्ने चलन थियो । मूर्ति निर्माण गर्दा यसको आवश्यकता अत्यन्तै पर्दछ । कुनै ठाँउमा प्वाल पार्नुपर्ने हुन्छ । हुनत बो

हाते ड्रिल

ड्रिल

ड्रिलको प्रयोग

ड्रिलले पनि प्वाल पार्न मद्दत मिल्दथ्यो तर हुंगाको सतह कमलो तथा बलौटे प्रकृतिको भएमा मात्र सम्भव हुने थियो । आजकल बजारमा अत्याधुनिक ड्रिल मेसिनहरू पाइन्छन् । ती साना देखि ठूलासम्म प्वाल पार्न हुने खालका हुन्छन् । फेसोको प्रयोग गर्नका लागि ड्रिलको आवश्यकता पर्दछ ।

कम्प्रेसरबाट हुंगामा मूर्ति कुँदने प्रविधि

यस मसिनले हावा भरिएको टेंकिमा चापले शक्ति पैदाभई उक्त टेंकिमा लगाईएको पाईपको टुप्पोमा आफूलाई चाहिने औजार जोडेर हुंगामा मूर्तिको आकार संगै कुदाई गर्न सकिन्छ ।

कम्प्रेसर टुल्स

कम्प्रेसरबाट काम गर्ने तरिका

Peer Reviewed Research Article

यसमा हावाको चाप अत्याधिक हुनेहुनाले घनले बराबर हानेको जस्तो गरि निरन्तर छिनो चलिरहन्छ र त्यहि छिनोलाई मूर्तिकारले आफूले चाहेको आकार अनुसार काट्दै लैजान सकिन्छ। मूर्ति कुँदनकालागि आधुनिक औजारमा पर्ने यो मेसिन अधिकांस देशका कलाकारहरूले प्रयोग गर्ने गरेकाछन्। अत्याधिक हुनेहुनाले घनले बराबर हानेको जस्तो गरि निरन्तर छिनो चलिरहन्छ र त्यहि छिनोलाई मूर्तिकारले आफूले चाहेको आकार अनुसार काट्दै लैजान सकिन्छ। मूर्ति कुँदनकालागि आधुनिक औजारमा पर्ने यो मेसिन अधिकांस देशका कलाकारहरूले प्रयोग गर्ने गरेकाछन्। यी मेसिनहरू प्राय हावाको चाप अथवा विद्युतको साहायताले चलाइन्छ। यसको प्रयोग गर्दा हेम्बरिड वा हिकार्ई भइरहने हुदा आफुलाई चाहिएको आकार र धारिलो छिना मेसिनमा जडित कम्प्रेसर पाईपको टुप्पोमा जोडेर कुँदन सकिन्छ।

ग्याण्डरको प्रयोग

आधुनिक युगमा ग्याण्डरको प्रयोग हुंगाको मूर्ति बनाउनका लागि अत्यधिक बढेर गएको छ। मूर्तिकारहरू हुंगाको सतहमा आकृति छिटो र छरितो रूपमा निर्माण गर्न ग्राण्डरमा अनेक प्रकारका चक्का जडान गरेर काट्ने, घोट्ने र चिल्लाउने गर्दछन्। यसको प्रयोग खासगरि सुरुमा चट्टानलाई काट्न र सानो सानो भाग काटेर खाटो पारेपछि त्यसमा छिनोले हानेर चोइटाहरू निकालिन्छ। यसरी आकृतिको सतहसम्म पुग्नका लागि बढी रहेको प्रस्तरको भाग काट्दै समतल बनाउदै लैजानुपर्छ।

हाते ग्राण्डर

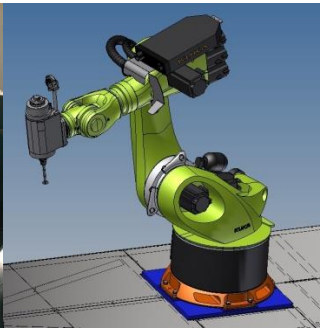
ग्राण्डरको प्रयोग

लेजर कटिङ मेसिन

हुंगामा मूर्ति बनाउनका लागि अत्याधुनिक मेसिनको रूपमा लेजर कटिङ मेसिनलाई लिनेगारिएको छ। यो प्रविधिमा सर्वप्रथम कम्प्युटरमा मूर्तिको डिजाइन गरि काट्नको लागि मेसिन चालु गरिन्छ। अर्कोतर्फ मूर्तिको सानो नमुना तयार गरि त्यसलाई कति ठूलो बनाउनीहो त्यसै अनुरूप कार्बिडको लागि मेसिनमा राखिन्छ। यस मेसिनले सर्वप्रथम मूर्तिको सबै तिरबाट हेरेर आकारलाई ग्रहण गर्दछ। त्यसपछि त्यहि आकारलाई आधार मानेर विस्तारै विस्तारै हुंगाको बाहिरि सतह काभिङ् गर्दै मूर्तिको वास्तविक आकारमा परिणत गरिदिन्छ। यो प्रविधिबाट मूर्ति बनाउदा सरल र प्रभावकारी पनि हुनुको साथै आकृति बमोजिम कुद्छ। आफूले बनाउन चाहेको मूर्ति ट्याब्ले दुरुस्तै बनाउने हुदाँ विकसित देशहरूमा यसको प्रयोग अत्याधिक रूपमा बढेको पाईन्छ।

लेजर कटिङ मेसिन

हुंगामा कला सृजना गर्दा सावधानिका साधनहरू

मानिसले कडा वस्तुमा काम गर्दा विभिन्न औजारहरूको प्रयोग गर्दा सावधानि पुर्वक चलाउनु पर्दछ। छिना र घन चलाउदा घनले हातमा लागेर चोटपटक लाग्ने सम्भावना बढी रहन्छ। यसैगरि विद्युतीय सामान चलाउदा धेरै नै सावधानी पुर्वक चलाउनु पर्दछ। ग्राण्डर चलाउदा यसमा लगाईएको चक्का भाँचिएर निधारमा वा शरिरका अन्य भागमा लागेर कलाकारको मृत्यु समेत हुनसक्छ। कम्प्रेसर चलाउदा हावा भरिएको टेङ्किमा अत्याधिक चाप भरेमा विस्फोट पनि हुने सम्भावना रहन्छ। हुंगाको काम गर्दा माक्सको अनिवार्य प्रयोग गर्नुपर्दछ। त्यसैगरि चश्माको प्रयोग छुटाउनुहुदैन। घनले छिनोलाई हान्दा हुंगाका स साना चोइटाहरू उछिट्टिएर आँखामा तथा शरिरका विभिन्न भागमा लाग्न सक्छ। शरिरको सुरक्षाको लागि एप्रोन लगाउन पनि उत्तिकै जरुरी छ (Dona,1970)। जुत्ता, पञ्जा र टाउकोमा हेलमेटको प्रयोग पनि गरिनु आवश्यक छ। परम्परागत प्रविधिहरू घन, छिना, हुंगा फुटाल्ने फेसो, प्वाल पार्ने हाते ड्रिल जस्ता मूर्ति निर्माणका औजारहरूको प्रयोग गर्दा सावधानीका उपायहरू परम्परागत नै थिए। सायद सावधानि भनेको सुरक्षित तवरले कामगर्नु थियो। साधारण

Peer Reviewed Research Article

कामगर्दा लगाउने कपडा र विपरित दिशा फर्काएर छिनो चलाउनु नै सावधानिको प्रारम्भिक उपाय थियो । ठूलो ठूलो ढुंगामा मूर्ति बनाउदा मूर्तिकारले सुरुदेखि अन्त्यसम्म सावधानिका उपाय अपनाउर्द कार्य सम्पादन गर्नुपर्दछ ।

माक्स, पञ्जा, चस्मा, एयरल्यक

निष्कर्ष

मूर्तिकलामा प्रस्तरको प्रयोग मानव समुदायको सुरुवात देखि अहिले सम्म निरन्तर चलिआएको छ । ढुंगेयुगमा ससाना भेनसका मूर्तिहरू र ओडारमा कुदाई गरिएका चित्रहरू आज हाम्रो आँखाले देख्न पाएका छन् । त्यसैगरी मानिसको जीवन र मृत्यूसँग गासिएको प्रस्तरकला वास्तुकलाको रूपमा संसारभरी रहेको पाईन्छ । परापूर्व कालमा ढुंगामा काम गर्दा ढुंगाकै औजार बनाएर आकृति कुद्ने गरिन्थ्यो भने समय र मानवको बुद्धि विकास संगै औजार र प्रविधिमा परिवर्तन आएकोले आधुनिक युगमा प्रस्तरकला एक विद्युतीय माध्यमद्वारा सरलीकृत रूपमा आकृति निर्माणको साधन बनेको छ । परमपरागत रूपमा मूर्तिकारलाई प्रस्तरमा आकृति निर्माण सम्पन्न गर्न ज्यादै कठिन हुने गर्दथ्यो । आधुनिक समयमा स्रोत अथवा उपयुक्त प्रस्तर त्यति उपलब्ध हुन नसकेपनि कामगर्ने, ल्याउने लाने, उठाउने, काट्ने, सम्पाउने, खोप्ने र चित्याउने कार्य अत्यन्तै सरल भएको छ । मूर्तिकारहरू आफूलाई चाहिने सामानको उचित व्यवस्थापन गरि प्रयोग गर्दै आईरहेका छन् । प्रस्तरमा आकृति निर्माण गर्नु ज्यादै नै कठिन कार्य भएकोले सावधानि पनि अत्यन्तै हुन आवश्यक छ । ढुंगामा काम गर्दा अत्यन्तै धुलो उड्छ । यसले मानिसको स्वास्थ्यमा असर गर्नेहुदा माक्स र सावधानिका साधनहरू अपनाउन जरुरी छ । यो माध्यममा मूर्ति निर्माण गर्न जति मात्रामा कठिन भएपनि प्रस्तरमा मूर्ति बनाउने कलाकारहरू प्रसस्त बढेका छन् । यो कलाकारको रोजाईको माध्यम बन्नु यसमा मूर्ति बनाएपछि यसको गुण, रंग, ओजदार, खदिलो र आकर्षक हुनेहुनाले नै हो यस प्रस्तरमा मूर्ति निर्माण गर्नको लागि आधुनिक प्रविधिको जानकारीले नेपाली प्रस्तर मूर्तिकलाका विद्यार्थी तथा कला सिर्जनामा मूर्तिकारलाई सहज हुने र नेपाली आफ्ना मौलिकपनलाई उजागर गर्न छिटो छरितो रूपमा सहयोग मिल्ने आशा लिन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

पौड्याल, विणा, (२०५७), *नेपाली मूर्तिकला र चित्रकला*, काठमाडौं: नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग त्रिभुवन विश्वविद्यालय, किर्तिपुर

मैनाली, लय (२०६१), *मूर्तिका माध्यम*, विधा, शैली र तत्वह, ईन्दिरा मैनाली, काठमाण्डौ ।

रेग्मी, जगदिश चन्द्र, (२०६५), चैत, बुढानिलकण्ठ, लक्ष्मि किशोर श्रेष्ठ, काठमाडौं ।

राजभण्डारी, नविन्द्रमान, (२०७०), *पाश्चात्य कला*, नेपाल ललितकला प्रज्ञाप्रतिष्ठान:काठमाण्डौ ।

सुवेदी, राजाराम, (२०६५), *बुढानिलकण्ठ*, काठमाडौं : लक्ष्मि किशोर श्रेष्ठ, बुढानिलकण्ठ ।

रेग्मी, जगदीशचन्द्र, (२०६५), *बुढानिलकण्ठ*, लक्ष्मि किशोर श्रेष्ठ, काठमाडौं : बुढानिलकण्ठ क्षेत्र विकास समिति, काठमाण्डौं ।

खत्रि, प्रेम कुमार,(२०५५), *नेपालको पुरातत्व, कला र पर्यटन*, साभा प्रकाशन ललितपुर : पुल्चोक ।

खनाल, मोहनप्रसाद,(२०५२), *नेपाली कला*, साभा प्रकाशन, ललितपुर : पुल्चोक ।

Hutt, Michael, (1991). *Nepal A Guide to the Art and Architecture of Kathmandu valley*, Kiscadale Publications an imprint of Paul Strachan- Kiskadal (LTD)

Mei;ach, Dona Z. (1970). *Schiffer publishing Ltd*, Englan